

KİTAP TANITMA

Dr. Ahmet Turan YÜKSEL (*)

Ibrahim, Mahmood. **Merchant Capital and Islam**. University of Texas Press, Austin, 1990. IX+246 ss.

Tüccar Sermayesi ve İslâm isimli eser İngilizce olup Giriş (1 — 11), İslâm Öncesi Arabistan (12 - 33), Mekke'de Tüccar Sermayesinin Gelişimi (34 - 56), Tüccar Sermayesi ve Mekke'nin İç Yapısının Gelişimi (57 — 74), Tüccar Sermayesi ve İslâm'ın Doğuşu (75 — 98), İslâm'ın Yayılması ve İslâm Devletinin Kurulması (99 — 125), Yeni Grubun Doğuşu (126 — 155), İç Savaş ve Güç Mücadelesi (156 — 181), Sonuç (182 — 197), Notlar (199 — 222), Kaynaklar (223 — 234) ve İndeks (235 — 246)'den ibarettir.

Girişte çalışmasının amacını açık bir şekilde ifade eden yazar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Halifeliğin giderek geliştiğini, sosyal ve ekonomik alanlarda kökten değişikliklerin meydana geldiğini; bu değişikliklerin tarihi sürecin bir bölümü veya da yalnız doğrudan İslâm'a bağlı olarak meydana gelip gelmediği gibi konuları ele alacağını ifade etmiştir. (ss. 1 - 2).

Yazara göre İslâm'ın doğuşu genel olarak iki şekilde değerlendirilmiştir. Gelenekçi müslüman tarihçiler bunu ilahi bir takdir olarak ele almışlardır. Buna karşılık Oryantalistler ise, İslâm'ın doğuşunu harici kültürel etkilerin yayılmasına bağlamışlardır. Yazara göre bu yorumlar genel olarak tarihe aykırı değerlendirmelerdir ve her ikisi de sosyal etkilerin, dahili güçlerin rolünü en aza indirgeme eğilimindedirler. (ss. 2 - 3).

Girişte "**Câhiliye**" terimi üzerinde duran yazar, ilk dönem müslüman tarihçilerinin bununla "**vahyedilmiş kitabı**" olmayan ve bu nedenle ilahi emirlerden habersiz anlamını kastetmelerine karşılık, bu düşüncenin sonraları medeniyetsiz, kültürsüz ve barbar bir toplumu ifade şekline dönüştüğünü söylemektedir. (s. 4).

Aynı şekilde kitabın isminin de bir bölümü olan "**Merchant Capital**" (Tüccar Sermayesi) terimi üzerinde de duran yazar, bununla, tüccarın üretim vasıtalarını kontrol ederek veya da sadece mal değişimi sayesinde

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihli Araştırma Görevlisi.

de elde edilen sermayenin bir bölümünü kastettiğini belirtmektedir. Bunun yanısıra Mekke'deki anlamıyla bu terim ayrıca siyasi bir güce de işaret etmektedir. (s. 5).

İslâm Öncesi Arabistan başlığını taşıyan I. Bölümde yazar, Câhiliye kavramından farklı bir İslâm öncesi Arabistan tablosu sunmaktadır. Yazara göre Arap toplumu çeşitli ve kompleks olup, göçebe gruplar yanında organizeli yerleşik ve hayvancılıkla uğraşan gruplar da bulunmaktaydı. Bu nedenle Câhiliye kavramı, durgun ve hareketsiz değil aksine dinamik bir tarihe işaret etmektedir. (s. 12).

Bu dönemde buhur, tütsü ticâretinin çok önemli olduğunu ve İslâm öncesi dönemdeki devletlerin bu ticârette en büyük payı almak konusunda rekabet halinde olduklarını söylemektedir. (ss. 16 - 17).

Bu dönemde Mekke, mukaddes merkezi Kâbe ile beraber gelişme kaydetmiş, Mekkeli tüccar Yemenli tüccar ile rekabet edecek hale gelmiştir. Ayrıca Arabistan'da en önemli ticârî, dini ve siyasi bir merkez olma yolunda önemli gelişmeler olmuştur. (ss. 29 - 30). Genel olarak Arabistan, bu dönem ticâretinde sadece bir istasyon vazifesi görmüyordu. Çünkü tüccarın milletlerarası ticârete katılması için gerekli olan ihtiyaç fazlası mal, burada üretilmekteydi. (s. 32).

Mekke'de Tüccar Sermayesinin Gelişimi başlıklı II. Bölümde yazar, Mekke'nin gelişmesi ve İslâm'ın doğuşunun organik ve tarihi olarak Arabistan'da M. VI. yüzyılda meydana gelen olaylarla bağlantılı olduğu görüşüyle, bu konu üzerinde durmaktadır.

Mekke'nin tarihi ve Kusay'ın faaliyetleri üzerinde duran yazar, Kusay'ın, faaliyetleriyle Mekke'nin ticârî hayatına müsbet katkılarının olduğunu belirtmiştir. (s. 39). Daha sonraki dönemlerde Haşim ve kardeşleri sayesinde gerçekleşen **İlâf** ile Mekke'li tüccar ilk olarak ve tam bir güvencle milletlerarası ticârete katılmaya başlamıştır. Böylece de sermaye ve servetleri de artmaya (s. 42), Mekkeli tüccarın içerde ve dışarda siyasi ve ekonomik gücü kuvvetlenmeye başlamıştır. (s. 43). Ayrıca M. 580 yılında meydana gelen Ficâr Savaşı'nın da, bu gelişmenin bir işareti olduğunu ifade eden yazar, bu şekilde Mekke'nin, dönemin önemli merkezi olan Hîre ile yarışabilecek ve Yemen'e geçişlerini engelleyebilecek bir duruma gelmiştir. (s. 51).

Bunlardan başka Kureyş'in "**Ehlüllah**" olarak saygı görmesi (s. 52), Ukâz'ın önemli bir panayır yeri olarak gelişmesi (s. 54) gibi nedenlerle de Mekke gelişmiş, Kureyşli tüccarın da sermayesi artmıştır.

Tüccar Sermayesi ve Mekke'nin İç Yapısının Gelişimi isimli III. Bölümde yazar, Mekke'de tüccar sermayesinin büyümesinin Mekke'nin dahili yapısındaki etkileri üzerinde durmaktadır. Yazara göre bu gelişmeye bağlı olarak Mekke'de kabile ve klan bağları zayıflamış, şehir ekonomisi değişmiş, toplumda tabakalaşma ortaya çıkmış ve sermayenin bir kaç tüccar - klan liderinin elinde toplanmasıyla Kureys'in birliği kaybolmuş; bunun yerini birbiriyle yarışan kabile birlikleri almıştır. (s. 57).

Servet ve zenginliğe dayalı sosyal yapı içinde **Seyyid** en yukarıda, **Mevlâ**, Seyyidden aşağıda ve kabile fertleri de en altta yer almıştır. (ss. 59 - 60). Çok miktarda serveti ellerinde toplayan zengin tüccar, faizle borç vererek servetlerini daha da artırmıştır. (s. 61). Sosyal dayanışmanın yıkılıp, kabile çatışmalarının başlamasıyla da Benû Ümeyye, Benû Hâşim'i bertaraf ederek Benû Mahzum ile çatışmaya girmiş; Mekke'nin liderliği için Ebû Sufyan ile Ebû Cehil yarışmaya başlamıştır. (s. 72).

Yazara göre bütün bu gelişmeler toplumda sosyal çatışmaya neden olmuş ve ıslah edici yeni bir liderin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. (ss. 73 - 74).

Tüccar Sermayesi ve İslâm'ın Doğuşu başlığını taşıyan IV. Bölümde yazar, ikisi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bir önceki bölümde de ana hatlarıyla işaret edildiği gibi sermayeye dayalı bir toplumun ortaya çıkışı, kabile bağlarını zayıflatmış ve kabilenin esas olduğu yapı, canlılığını kaybederek sosyal çatışma patlak vermiştir. Bu sosyal çatışma ayrıca tüccar - klan liderleri için bir çok tehlikeler ortaya çıkarmıştır. İşte böyle bir ortamda Hz. Muhammed, toplumun bu problemlerini açık ve etkili bir şekilde ifade eden bir peygamber olarak gelmiştir. (s. 75). Hatta yazara göre Mekke'deki sosyal tesanüdün ortadan kalkması ve yukarıda ifade edilen diğer problemlerin ortaya çıkmasıyla Mekke, İslâm'ın doğuşundan önce yeni bir değişikliğin sadece gerekli olduğu bir yer değil; ayrıca, böyle bir değişikliğin toplumun bir çok üyesi tarafından istekle arandığı bir ortam haline gelmiştir. (s. 81).

Yazar bu amaçla Hz. Peygamber'in Mekke'de, tüccarın otorite ve hâkimiyeti karşısında Allah'ın hâkimiyet ve otoritesini ileri sürdüğünü (s. 83), Tek Yaratıcı inancını tebliğ ettiğini (s. 84) belirtmektedir. Tek Tanrı inancı da netice itibariyle, fert ve ferdi sorumluluğu öne çıkarmış, fertlerin doğrudan ekonomiye iştirakini sağlamıştır. (s. 85).

Medine'de ise Hz. Peygamber, alternatif sosyal yapı olarak, merkezde tek hâkim ve otorite olan Allah'ın bulunduğu **Ümmet** düşüncesini geliştirmiştir. Gerçekleştirilen Medine Anayasası ile de Ümmet, siyasi bir anlam kazanmaya başlamıştır. (s. 86). Yine Medine'de gerçekleştirilen

Muâhât (Ensar ile Muhacir arasındaki kardeşlik) ile de Ensar'dan Muhacir'e sermaye transferine imkan sağlanmıştır. (s. 89).

Mekke'nin fethedilmesiyle, Mekkeli tüccarın çoğunluğu müslüman olmuş ve sermaye ve mallarını İslâm'ın hizmetine sunarak bir anlamda sermayelerini İslâmlaştırmıştır. (s. 95).

İslâm'ın Yayılması ve İslâm Devletinin Kurulması başlıklı V.Bölümde fetihlerin mahiyeti ve İslâm devletinin tesisi konusunu ele alan yazar, Medine'de, önceki dönemlerin aksine inananlara bir serbestlik tanındığı gibi, sosyal ve ekonomik açıdan daha üst seviyelere yükselişin vaadedilerek benzeri görülmemiş bir oranda önemli bir sosyal gücün harekete geçirildiğini; böylece de müslümanların önce Arabistan dahilinde, sonra da dışında yayılmalarına müsait bir ortamın hazırlandığını ifade etmektedir. (s. 100).

Yazarın ifadesiyle bu genişlemenin mahiyeti, değişik şekillerde izah edilmiştir. Bu genişlemeyi bağımsız bir fenomen olarak görenlerin yanında, ilk dönem müslüman tarihçiler bunu Cihad olarak izah etmişlerdir. (s. 101).

Buna karşılık çoğu Batılı yazar ise, konunun maddi boyutu üzerinde durarak, konuyu bir nüfus patlamasına bağlı, açlık ve hırs ile harekete geçen bir göçebe hareketi şeklinde izah etmiştir. Hatta İrtidat olaylarıyla başlayan savaşlarla ticâretin çok zarar gördüğü ve bu kaybı karşılamak üzere devletin bu göçebeleri mümkün olduğu kadar çok miktarda ganimet elde etmek için serbest bıraktığını da söylemişlerdir. (s. 102).

Bu görüşleri tenkit eden yazar bu konuda şu düşüncüyü ortaya atmaktadır: Bu fetih ve yayılma hareketi, geniş oranda tüccar tarafından kontrol edilen ve yine onların çıkarlarına hizmet eden bir devletin doğuşu ile izah edilebilir. Hatta bu devlet, resmî görevlilerin tüccar sınıfına katıldıkları bir vasıta olmuştur. Bu yayılma, İlâf'ın ortaya çıkışından bu tarafa tüccarın genişletmeye çalıştığı pazarın genişlemesini sağlamıştır. Bu nedenle İslâmi yayılma, tüccarın siyasi hâkimiyetlerini sağlamlaştırdığı bir vasıta olarak görülebilir. (ss. 102 - 103).

Yazar bu bölümde ayrıca İrtidat edenlerle yapılan savaşları (ss. 105 - 109) ele almakta ve bunun, Medine'nin, Arabistan'da gittikçe artan kontrolünü haklı çıkarmak için gerekli hale geldiğini, ve ayrıca da devletin önde gelen liderlerine sonraki yayılma için gerekli olan sosyal gücü sağladığını ifade etmektedir. (s. 109). Bundan başka Suriye (ss. 109 - 114), Irak (114 - 120), Mısır (120 - 124) fetihleri üzerinde de durmaktadır.

Bölümün sonunda yazarın vardığı sonuç maddeler halinde şu şekilde belirtilmiştir: 1) İslâmı yayılma, Medine'nin Arabistan'a hâkimiyetinin sağlanmasıyla başlamıştır. 2) Arazi bağışları ve yıllık maaş gibi diğer yollarla devlet, fetihlerin hemen arkasından başlatılan yoğun şehirleşme uygulamasıyla sağlanmıştır. 3) Yayılmanın en belirgin sonucu, tüccarın önündeki bir çok engelin ortadan kaldırılmasıdır. Bu şekilde müslüman tüccar, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da siyasi olarak hâkimiyeti ele geçirmiştir. Başka bir ifadeyle İslâm, tüccara, siyasi güçlerini meşrulaştıran, pazarlarını genişleten ve sermaye yatırımları için daha fazla saha ve imkan hazırlayan bir ideoloji ve kurum mekanizması sağlamıştır. (ss. 124 - 125).

Yeni Grubun Doğuşu başlığını taşıyan VI. Bölümde yazar, müslümanlar arasında Gelenekçi Grubun karşısında Yeni Grubun ortaya çıkışını ele almaktadır. Ayrıca bu Yeni Grubun çıkar ve fikri temellerini inceleyerek, iki grup arasında Hz. Osman'ın öldürülmesiyle neticelenen mücadele üzerinde durmaktadır. Yazara göre, servetin genel olarak bir dağılımı söz konusu olmakla beraber arslan payını Gelenekçi Grup alıyordu. (s. 126).

Yazara göre Gelenekçi Grup, **"tüccarlar ve diğer zenginlerdir"** (s. 127). Ortaya çıkan Yeni Grup ise, **"İslâm öncesi dönemde geleneksel güç yapısında yer almayan ve müslüman olduktan sonra ilk defa servet ve makam elde edenlerdir."** (Mustad'afûn, mevâli ve köleler). (s. 129).

Bu Yeni Grup, yayılma ve genişlemeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer'in ihdas ettiği **"Divan"** ile de bu durum kurumlaştırılmıştır. Hz. Ömer'in Divan'ında İslâm'ı kabülde öncelik (es-Sâbika fi'l-İslâm) esas alınmıştır. Buna göre müslümanlara Divan'dan maddi destek sağlanmıştır. (s. 129). Yeni Grubun fertlerinin bu konuda bir öncelik iddia etmeleri söz konusu olmamakla birlikte, Hz. Ömer, Yeni Grubu tanımış, bazılarını resmi görevlere getirerek yerlerini meşrulaştırmıştır. (s. 130).

İki grup arasındaki rekabet ve çatışmadan bahseden yazar, Hz. Ömer'in belirlediği Şura üyelerinden beş tanesinin Gelenekçi Gruptan, altıncı üye Hz. Ali'nin ise Yeni Gruptan olduğunu söylemektedir. (s. 131). Ancak o dönem müslümanlarını kendi mantığı içinde bu şekilde gruplara ayıran yazarın bu sınıflandırmada haklı- olduğu farzedilse bile, ilk müslümanlardan olan ve dolayısıyla da İslâm'ı kabülde önceliği olan Hz. Ali'nin, Yeni Grup içinde gösterilmesinin nedenleri izah edilmemiştir.

Yazar ayrıca Gelenekçi Gruptaki müslümanların, Halife Hz. Osman'ı bu grubun çıkar ve menfaatlerinin temsilcisi olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir. (s. 133). Yine Hz. Osman döneminde Yeni Grup üyelerinin da-

ha az gelir ve daha düşük sosyal makam ve mevki elde ettiklerini belirtmektedir. (s. 134).

Bu bölümde yazar, Hz. Osman dönemi fetihleri (ss. 135 - 138) üzerinde de durmaktadır. Bu dönemde siyasi gücün merkezi bir duruma getirildiğini, valilerin Gelenekçi Gruptan secildiğini, **Nepotizm** diye ifade ettiği "**akraba ve yakınları kayırma**"nın söz konusu olduğunu (s. 139), takip edilen arazi politikasından Gelenekçi Grubun geniş oranda istifade ettiğini ifade etmektedir. (s. 141).

Bütün bunlar Yeni Grup tarafından benimsenmemiş, bu tür hareketlere karşı çıkmıştır. Zamanla da giderek kuvvetlenmiştir. (s. 142). Hz. Osman'a muhalefet Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr ve Hz. Aişe gibi Gelenekçi Grup üyelerinden (s. 145) geldiği gibi, Ebû Zerr (s. 145), Abdullah b. Mes'ud (s. 146), Ammar b. Yâsir (s. 147) gibi Yeni Grubun müslümanları da Hz. Osman'a muhalefet etmiştir. Nihayet bu muhalefet Kûfe'de ilk defa açık bir şekilde ortaya çıkmış (ss. 149, 151), aynı şekilde Mısır'da da görülmüştür. (ss. 152 - 153).

İç Savaş ve Güç Mücadelesi başlıklı VII. Bölümde yazar, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan olaylar üzerinde durmaktadır.

Yazara göre Yeni Grup, Hz. Ali'nin halife olmasıyla birlikte ilk defa siyasi güç elde etmiştir. (s. 156). Hz. Ali, Gelenekçi Grubun isteği dışında halife olmuştur. (s. 157). Gelenekçi Grubun önde gelen lideri olan Muaviye ise, Ali'nin makamını elde etmek için iyi organize edilmiş bir mücadele başlatmıştır. (s. 156).

Hz. Ali'nin halifeliğinin zayıf yönleri üzerinde duran yazar, öncelikle O'nun, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden hemen sonra halife olmakla, halifeliğinin tartışmalı bir mahiyete sahip olduğunu ve ikinci olarak da, muhalefet liderleri karşısında çok hassas bir konumda olduğunu ifade etmiştir. (s. 159).

İlk açık muhalefet Talha ve Zübeyr'den gelmiştir. (ss. 161 - 163). Bu arada Muaviye, faaliyetlerine başlamış; Mısır'da kendisine kolay bir şekilde destek bulmuş (s. 164), takip ettiği siyaset gereği de Şam ahâlisinin lideri durumunda olan Şurahbil b. es-Sımt el-Kindî'nin açık desteğini elde edinceye kadar hilafet iddiasını açıklamamıştır. (s. 166).

Bundan sonra yazar Siffin Savaşı (ss. 167 - 170) ve Tahkim (ss. 170 - 176) üzerinde durmaktadır. Siffin neticesinde gündeme gelen Tahkim hadisesi ile Yeni Grup içinde bazı yeni güçler teşekkül etmeye başlamıştır. (s. 171). Bunlardan en önemlisi Eş'as'ın liderliğini yaptığı gruptur. (s. 172).

Tahkim'in, Gelenekçi Grup lehine sonuçlar ortaya çıkardığını ifade eden yazara göre, hazırlanan metinde Hz. Ali'nin isminden "**Emiru'l-Mü'minin**" sıfatının kaldırılmasıyla Muaviye, Hz. Ali'nin meşru halifelik iddiasını sarstığı gibi, kendisini de Hz. Ali ile eşit bir seviyeye çıkarmıştır. (ss. 172 - 173). Yine Tahkim'den sonra Hz. Ali, Muaviye ve Haricilerin temsilcisi Abdullah b. Vehb er-Râsibî olmak üzere üç tane halife ortaya çıkmıştır. (s. 175).

Bunların sonucunda Muaviye'nin gittikçe güç kazanıp iktidarı elde etmesiyle de Gelenekçi Grup yeniden söz sahibi olmuştur. Buna karşılık Harici, Şia ve benzeri diğer gruplara bölünen Yeni Grup ise, artık halifelik iddiasını sürdüremez bir hale gelmiştir. (s. 181).

Sonuç kısmında ise yazar Emevi Hilafeti (ss. 182 - 189) ile İslâm: Kapitalizm veya Feodalizm (ss. 189 - 197) konuları üzerinde durmaktadır.

Hz. Muaviye'nin liderliğindeki Emevi Halifeliği üzerinde duran yazar, bu dönemde tüccarın da bir çok imkan elde ettiğini, İslâm öncesi Mekke'de Benû Ümeyye'nin yaptığı gibi Emevilerin de Arap tüccarı ve sermayesini garanti altına aldığını belirtmektedir. (s. 182).

Halife olarak Muaviye, kendi akrabalarından hiç kimseyi vali tayin etmemiştir. Yeni Divanlar tesis edilmiş, Emevilerin devlet hâkimiyetlerini kuvvetlendirici şekilde toprak dağıtımı yapılmıştır. (ss. 184 - 185). Buna karşılık Yeni Grubun ekonomik çıkarları tahdit edilme yoluna gidilmiştir. (s. 186).

Abdümelik b. Mervan döneminde Emeviler, dünyanın en büyük imparatorluğu haline gelmiştir. (s. 188). Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğinde ise Arap tüccar sınıfı, en parlak dönemini yaşamıştır. Ayrıca Mevâli, bağımsız bir şekilde söz sahibi olmaya başlamıştır. (s. 189). Abbâsîlerin hilâfete gelmesiyle de pazar ve tüccarın sermayesi İslâmlaşmış; Güneydoğu Asya ve Batı Afrika ile Doğu Afrika kıyılarında yeni pazarlar açılmış, daha büyük bir ticâret çağı başlatılmıştır. (s. 189).

İslâm'ın, Kapitalizm veya Feodalizm şeklinde anlaşılıp anlaşılmayacağı konusunu da tartışan yazar, şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

"İslâm, din olarak ne Kapitalizm ve ne de Feodalizme yöneliktir. İdeolojik bir üst yapı olarak, hâkim sosyal güç tarafından ele geçirilebilir. Bu nedenle, tüccarın hâkim sosyal güç olduğu ilk iki asırda tüccar, kendi çıkarlarını daha ileriye götürmek üzere kurumsal inançları İslâm içinde ele almışlardır. Abbâsîlerin ilk asrında alt yapı yavaş yavaş değiştikçe, tüccar bu defa İslâmî esaslara dayalı destekleyici bir ideolojiyi kesin ve açık olarak ifade etmeye teşebbüs etmişler, ancak geniş toprak Aristokratlarına yenilmişlerdir. Toprak Aristokratları hâkim sosyal güç haline

geldiğinde, bu defa onlar kendi menfaatlarını güvenlik altına almak üzere kurumları İslâm içinde ele almışlardır... İslâm'a kapitalist olarak bakanlar, ilk iki asrı gözönünde bulundurmuş ve sermayenin artırılmasını destekleyen kurum ve uygulamaları seçerek, bunları İslâm tarihinin geri kalan kısmına da uygulamışlardır. Sosyal güçlerin dinamik ve değişken olduğu gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Aynı şekilde İslâm'ın feodal olduğunu iddia edenler de, toprak aristokratlarının ortaya çıkmasından sonraki ve özellikle de Memluk ve Osmanlı dönemlerine bakarak, özel kurum ve yapıları seçmek suretiyle İslâm tarihinin diğer dönemlerini de bu şekilde değerlendirmişler; böylece onlar da sosyal güçlerin dinamizmini gözden kaçırmamışlardır." (s. 196).

Sonuç olarak kitap, İslâm tarihinin bazı konularını farklı şekillerde inceleyiş tarzıyla dikkat çekicidir. Bununla beraber kanaatimizce yazarın ortaya attığı görüşler tartışmaya açıktır. Özellikle İslâmi yayılma olarak ifade edilen fetihler, Hz. Osman hakkındaki iddialar, yazarın ifadesiyle Gelenekçi Grup ve Yeni Grup arasında vuku bulan olaylar şeklinde değerlendirilen konular daha farklı açılardan ele alınıp, değişik yorumlar yapılabilir.